

Əli RÜSTƏMOV
Dosent
Nuriyyə MUSTAFAYEVA
Kompüter mühəndisi

KİTABXANALARDA ELEKTRON SƏNƏDLƏRLƏ XİDMƏT İŞİNİN TƏŞKİLİ

Elm və texnika üzrə elektron sənədlərlə xidmət ilk dəfə XX əsrin 70-ci illərində ABŞ-ın iri kitabxanalarında başlanmışdır. Bu dövrdə «Adonis» (ADONIS) layihəsi işlənmiş və tətbiq edilmişdi. Layihəyə görə elmi jurnallar rəqəm (elektron) formatına keçirilirdi, yəni skanirovka olunurdu, maqnit lentinə, bir qədər sonra (70-ci illərin ortalarında) maqnit diskinə yazılırdı və sənədlərin kitabxanadaxili (şöbələrarası) elektron göndərişi (çatdırılması) sistemində istifadə olunurdu. İlk illərdə tətbiq üçün baha olan bu layihə 80-ci illərdə daha imkanlı və məhsuldar kompüterlərin və telerabitə vasitələrinin, həmçinin optik disklərin yaradılması ilə əlaqədar olaraq kitabxana xidmətində əhəmiyyətli yer tutdu. Layihənin əsas təcrübi prinsipləri ABŞ kitabxana xidmətində 1991-ci ilə qədərki dövrdə davam etdi.

Sonrakı addım «Tyulpan» (TULIP) adlanan və 1991 - 95-ci illərdə tətbiq edilən Avropa-ABŞ birgə layihəsi olmuşdur [1, s.216-217]. Bu layihə əsasında tətbiq edilən sistem Avropa və ABŞ-da fəaliyyət göstərən universitet kitabxanalarının elmi jurnallara lisenziyalaşdırılmış müraciətini (istifadəni) təmin edirdi. «Tyulpan» sistemi ancaq 80 adda jurnalı əhatə edirdi, ildə 8 min səhifə çap materiallarını rəqəmləşdirilmiş (elektron) formata keçirə, yəni skanirovka edə bilirdi və bu materialları universitetlərin lokal kompüter şəbəkələrindəki xüsusi kitabxana bölmələrində yerləşdirirdi.

Web (www) protokolu (proqramı) yaradıldığından sonra, yəni XX əsrin 90-cı illərin ortalarından başlayaraq elektron sənədlərlə xidmət işi sürətlə inkişaf etdi və əhatə dairəsi xeyli genişləndi. Deyilən dövrdən indiki vaxta kimi 100 minlərlə şəbəkə məlumat bazaları və elektron kitabxanalar yaradılmışdır. Nəşriyyatlar, müxtəlif tip ənənəvi kitabxanalar, peşəkar elmi cəmiyyətlər, biznes qurumları, ali məktəblər, elmi-tədqiqat idarələri və s. bu prosesə daha fəal qoşulmaqda davam edir. İnformasiya bazalarının və biznesinin formalaşdırılması və inkişafı bu proses fonunda durmadan genişlənir və sürətlənir. Bütün bu prosesləri bir məqalə çərçivəsində təsvir etmək çətindir. Buna görə də qısaca

olaraq demək lazımdır ki, elektron informasiya resursları ilə kitabxana xidməti sahəsində aşağıdakı problemlər öz təcrübi həllini tapmışdır:

1. Vahid müraciət (istifadə) məntəqəsindən vahid istifadəçi interfeysinin yaradılması;

2. Axtarış zamanı bibliografik məlumatlarla (elektron kataloqla) əlaqədar sənədlərin tam mətni (ilkin sənədlə) əlaqələrin avtomatik təyini və istifadəçiyə verilməsi;

3. İstifadəçinin autentifikasiyası, yəni müxtəlif növ elektron informasiya resurslarına onun müraciət (axtarış, istifadə) hüququnun olmasının avtomatik olaraq yoxlanması;

4. Onlayn rejimində (internetə birbaşa müraciət) elektron informasiyalardan istifadə üçün pul ödənilməsinə mərkəzləşdirilmiş elektron nəzarət sisteminin yaradılması;

5. Kitabxanalar və istehsalat konsorsiumları (məsələn: korporasiyalar, birləşmiş şirkətlər qurumu və s.) ilə nəşirlər arasında daha sıx və dinamik əlaqələrin yaradılması, hazır informasiya sistemlərinin istifadəsinin lisenziyalaşdırılması, pul ödənişi sahəsində məsləhət və kömək göstərilməsi;

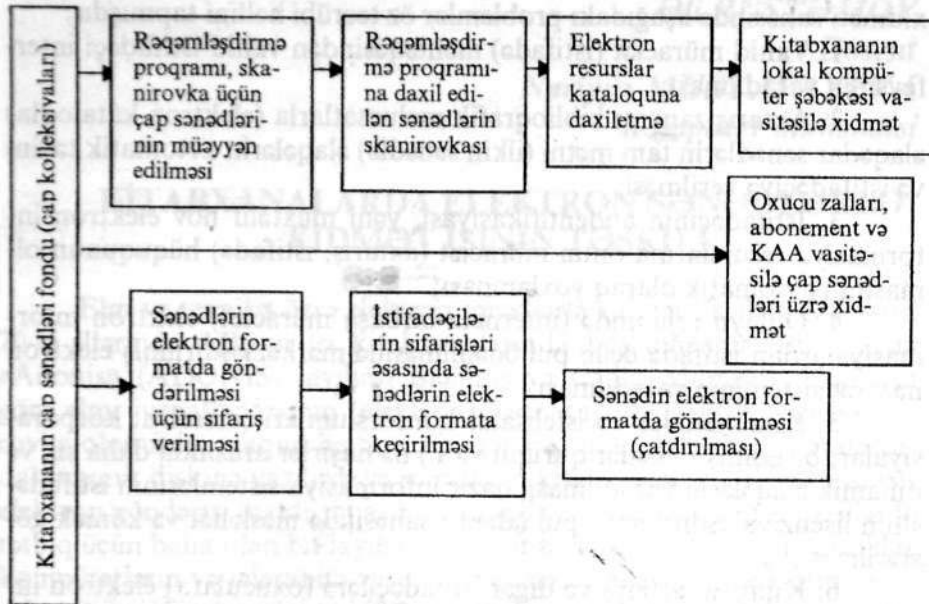
6. Kitabxanayaçılara və digər istifadəçilərə (oxuculara) elektron informasiyalardan istifadənin (axtarışın) öyrədilməsi, bu sahədə onların ixtisasının artırılması;

7. Elektron informasiyaların hazırlanması sahəsində kitabxanalara və nəşriyyatlara kömək göstərilməsi;

8. Elektron sənədlər arxivinin formalaşdırılması, yəni elektron sənədlərin depozitar fondunun yaradılması.

Aşağıdakı şəkildə kitabxananın mövcud fondu əsasında elektron sənədlərlə xidmətin ümumi sxemi verilmişdir [2, c.134]:

AZƏRBAYCAN SÖBƏSİ
C. CƏBƏRƏLİ ADINA
RESPUBLİKA
GƏNCLƏR KİTABXANASI

Kitabxanaların çap sənədləri fondu əsasında elektron sənədlərlə xidmətin ümumiləşdirilmiş sxemi.

Yuxarıdakı sxemdə verilmiş proseslər bizim kitabxanalarda hələlik geniş və kütləvi şəkil almamışdır. Çünki lazımı maddi-texniki baza, elektron sənədlər fondu, maliyyə imkanları və ixtisaslı kadr təminatı zəifdir. Yalnız Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi kitabxanasında çap əsərlərinin elektron formata keçirilməsində müəyyən təşəbbüs göstərilir. Kitabxanada çoxcildli «Bibliografiya» adlı soraq-axtarış xarakterli elektron nəşrin [3] hazırlanması elektron informasiya xidməti sahəsində atılan ilk addımdır.

M.F.Axundov adına Milli Kitabxanada internet oxu zalı təşkil edilmişdir. Bu zal vasitəsilə şəbəkə elektron resursların axtarışı aparılır. Kitabxana elektron kitablara, jurnallara və digər növ elektron sənədlərə lisenziyalaşdırılmış müraciət (istifadə) sistemini təşkil etməmişdir. İnternet oxu zalı respublikamızda mövcud olan yüzlərlə internet-kafelərin, internet-klubların funksiyaları ilə eyni olan işləri icra edir. Kitabxananın saytında onun çap və elektron resursları barədə məlumat yoxdur. Ümumiyyətlə, elmi mətbuatdan görmək mümkündür ki, MDB ölkələrinin kitabxanalarında elektron sənədlərlə xidmət işi hələlik yeni prosesdir və bu sahədə kifayət qədər təcrübə toplanmışdır. Ona görə də biz internet www.lcweb.loc.gov saytıdakı məlumatlara və Y.L.Şrayberqin

və A.İ.Zemskovun «Elektronnie biblioteki» kitabındakı əlaqədar faktlara əsasən ABŞ Konqres kitabxanasının oxu zallarında elektron sənədlərlə xidmətin necə təşkil edildiyini qısaca təsvir etməyi lazım bilirik. Çünki əvvələn, Konqres kitabxanası bu sahədə uzunmüddətli və biza lazım olan zəngin təcrübəyə malikdir. İkincisi, bu təcrübələr bizim kitabxanalarda bu işin düzgün qoyuluşu üçün faydalı biliklər verə bilər. Üçüncüsü Konqres kitabxanasının saytında (www.lcweb.loc.gov) Avropanın iri kitabxanalarında elektron sənədlərlə xidmət işi barədə geniş məlumatlar vardır. Bunlar da bizim üçün gərəksiz deyil. Çünki bizim kitabxanalar bu mürəkkəb problemin başlanğıc mərhələsidir. Buna görə də öyrənmək və səhv etməmək vacibdir.

Bir sıra iri dövlət kitabxanalarında olduğu kimi, ABŞ Konqres Kitabxanasında da əsasən oxu zalları vasitəsilə xidmət edilir. Oxu zalının elektron resurslarına kitabxananın hər hansı işçi stansiyasından, internetdən (ünvan: www.lcweb.loc.gov) və Konqres Kitabxanasının binasından internet-səhifəyə, kataloqa, axtarış göstəricilərinə və bütün oxu zallarının materiallarına müraciət etmək olar.

Konqres Kitabxanasının ev (yerli) səhifələrinə kitabxanaların hər hansı bölməsindən, həm də istənilən ölkədən şəbəkə kompüteri vasitəsilə müraciət etmək mümkündür. Bu səhifələrdən həmçinin kitabxananın istənilən kataloqunda (məs: qanunvericilik aktları kataloqu, sərgi kataloqu, «Amerika» xüsusi fond kolleksiyasının kataloqu, kitabxananın 200 illiyi materiallarının kataloqu və s.) axtarış aparıla bilər. Ayrıca onlayn elektron kataloqu yaradılmışdır. Bu kataloqda 188 milyon çap vahidinin bibliografik yazıları vardır. Bunlar kitablar, jurnallar, musiqi əsərləri, səs yazıları, əlyazmaları, mikroformalar, xəritələr və video-materiallardır. Axtarış açar sözlərlə (sənəddəki anlayış və terminlərlə), predmet rubrikaları ilə, sənədin adı ilə və mühafizə nömrələri ilə aparıla bilər. Konqres Kitabxanasının yaratdığı rəqəmləşdirilmiş (osifirovka olunmuş) internet resurslarına və ABŞ-in digər təşkilatlarının elektron resurslarına internet vasitəsilə istənilən ölkədən müraciət etmək olar. Bunlara hər hansı sahəvi kataloqlar, bibliografik və digər köməkçi materiallar, federal qanunvericilik aktları əsərlərə müəlliflik hüququ barədə informasiyalar və s. daxildir. Misal olaraq kitabxananın binasından müraciət üçün açıq olan aşağıdakı məlumat bazalarını göstərmək olar: First Search, Eureka (OCLC), RLIN online, o cümlədən ərəb və Asiya ölkələrinin dillərində bibliografik yazıları və s. Konqres Kitabxanasının binasından xaricdə, yəni müxtəlif ölkələrdən elektron kataloqun şəbəkə versiyasına, tezauruslara, hüquq ədəbiyyatına və lüğətlərə müraciət etmək olar. 70-dən artıq məlumat bazasında vahid interfeyslə axtarış və yüzlərlə kitabxanaya müraciəti təmin edən OCLC First Search sistemi

istifadəçilər arasında xüsusilə populyardır. Deyilən məlumat bazaları öz informasiya həcmi, nəhəngliyi və zənginliyi ilə dünyada məşhurdur. Məsələn: AGRICOLA (Kənd təsərrüfatına dair ədəbiyyat), Applied Science and Technology Abstract (Tətbiqi elmlər və texnologiyalar üzrə sənədlər), Basic BIOSIS (biologiya problemlərinə dair ədəbiyyat), GE-OBASE (Coğrafiya və geologiyaya dair ədəbiyyat), MEDLINE (Tibbə dair ədəbiyyat), Psyc FIRST (psixologiyaya dair referatlar) və s.

Konqres Kitabxanasının internet saytında 22 oxu zalı və informasiya mərkəzi, o cümlədən iş saatları, yerləşmə yeri, fondlar, xüsusi xidmət bölmələri, məlumat bazaları, tədbirlər və s. barədə geniş məlumat verilir. Bir cəhət vacibdir ki, bütün oxu zalları üçün işçi stansiyalarının interfeysləri və müraciət şəraiti eynidir. Elmi oxu zalında 4 işçi yerindən CD-ROM-un şəbəkə variantı, Eureka (30 milyondan çox biblioqrafik yazı) adlı məlumat bazası və digərləri ilə işləmək olar. Hərbi və federal standartlarla işləmək üçün xüsusi işçi yeri yaradılmışdır. Elmi sənədlərin oxu zalı əməkdaşlarının hazırladığı peşəkar nəşrlər içərisində «Konqres kitabxanasının trasseri» (The library of Congress Tracer Bulletin, İSSN 0090-5232) diqqəti xüsusilə cəlb edir. Burada müxtəlif bilik sahələrinə dair ədəbiyyatın axtarışı və istifadəsi üçün az təcrübəsi olan oxuculara seriyalarla (sahələr üzrə) tövsiyələr dərc edilir. Tövsiyələr predmet rubrikalarına uyğun olaraq nəşr edilir ki, bu da kartoçka, çap və elektron kataloqlarla oxucuların işini asanlaşdırır. rubrikalar üzrə tövsiyələrdə əsas mətnlərə, biblioqrafik materiallara, rəsmi sənədlərə, məruzə və icmallara, konfrans materiallarına istinadlar da verilir. Referatlaşdırma və indeksləşdirmə xidmətinin siyahıları jurnal məqalələrinin və texniki hesabatların tapılmasına kömək göstərir, onlar haqqında daha geniş, müfəssəl məlumatların hansı təşkilatlardan alınmasını oxuculara bildirir və ünvanlarını əks etdirir. Deyilən siyahılar oxuculara pulsuz olaraq verilir və onların nüsxələri (surətləri) kitabxananın elm şöbəsinin ünvan-soraq axtarış qrupunda daimi mühafizə edilir. Onlar kitabxananın internet saytında da vardır. Bu deyilənlərin əyani olması üçün «Konqres Kitabxanasının Trasseri»ndən bir neçə predmet rubrikasının adını və indeksini (nömrəsini) göstərək [2, c. 136]:

Predmet rubrikasının indeksi (nömrəsi)	Predmet rubrikasının adı
88-1	Yosunlar
88-2	Volokon optikası
88-3	Bioqrafik mənbələr
88-5	Torpağın eroziyası
89-1	Beynəlxalq elmi siyasət
89-4	Şəhərlərdə bərk tullantıların emalı
90-1	Stratosfer ozonu və ftor hidrogeni
90-3	Yüksək keyfiyyətli dəmir yolu
91-5	Duzsuzlaşdırma
92-1	Şəhər nəqliyyatı
93-3	Yeraltı tikinti və s.

Elmi jurnallar zalında bu sahələr üzrə faydalı veb-saytların siyahısı vardır: bioqrafiya, botanika, kimya, maşınqayırma, tibb, ixtiralar, milli elmi metoratoriyalar, okeanoqrafiya, tədris üçün metodiki materiallar və s.

Konqres kitabxanasında xidmət işlərinin təşkilinə dair yuxarıda verilmiş qısa məlumat göstərir ki, çap və elektron sənədlərlə xidmətin bütün mərhələləri inteqrasiya edilmişdir. Digər vacib cəhət odur ki, xidmət prosesində çap nəşrləri elektron formata və əksinə elektron format çap nəşrlərinə asanlıqla çevrilir. Bu iş konkret sorğudan asılı olaraq tətbiq edilir. Vacib cəhətlərdən biri də odur ki, kitabxananın əsas informasiya resursları və onların axtarış vasitələri internetdə yerləşdirilmişdir. Onlar istənilən ölkədən və kitabxananın daxilindən asanlıqla istifadə edilə bilər. ABŞ-ın və Avropa ölkələrinin əsas elektron kitabxanaları və məlumat bazaları ilə sıx əlaqə də təmin edilmişdir. Belə ki, Konqres kitabxanasının elektron kataloqları vasitəsilə istənilən Avropa kitabxanasına müraciət edib axtarış aparmaq mümkündür. Bundan başqa ABŞ-ın elektron resurslar mühafizə edilən istinilən qurumunda (nəşriyyat, kitabxana, firma və s.-yə) Konqress Kitabxanasının əlaqədar elektron kataloqu vasitəsilə axtarışa nail olmaq olar.

Bir qədər də kitabxana xidmətinin vacib sahələrindən olan, ənənəvi kitabxanalararası abonement üsulunun texnoloji cəhətdən yeni mərhələsi olan «sənədlərin elektron göndərişi (çatdırılması)» haqda danışaq. MDB ölkələrinin kitabxanalarının ancaq Rusiya kitabxanaları

bu sahədə daha zəngin təcrübələr toplamışdır [3-5]. Azərbaycan kitabxanalarında isə sənədlərin elektron göndərişi sistemi barədə təcrübi nəticələr elmi mətbuatdan bizə məlum deyil. Bu sahədə milli dildə ayrıca elmi məqalə və kitab da yazılmamışdır.

Kitabxana fəaliyyətinin KAA sahəsində yeni texnologiyalar nisbətən asan mənimsənilir. Bu cəhət onunla bağlıdır ki, eyni vaxtda yerinə yetirilən işin həcmi komplektləşdirmə və ənənəvi xidmətə nisbətən KAA sahəsində xeyli azdır. Çünki KAA ilə xidmət sorğu daxil olduqca yerinə yetirilir. Bundan başqa, KAA təcrübələrində istifadə edilən kserosuratılma, daha sonra sənədin faksimil rabitə ilə ötürülməsi tam elektron texnologiyalara keçid üçün optimal şərait yaratmışdır. Hazırda sənədin elektron göndərişinin (çatdırılmasının) əsas elementləri bunlardır:

1. Sifariş elektron poçtla daxil olur, əlaqədar KAA şöbəsində emal olunur;

2. Əgər sifariş edilən sənədin elektron surəti varsa internet vasitəsilə abonentin elektron ünvanına göndərilir;

3. Əgər soruşulan sənədin elektron surəti yoxdursa, çap variantı rəqəm formatına keçirilir (osifirovka edilir) və razılaşdırılmış formatda ya fayl, ya da elektron poçtla abonentə göndərilir;

4. Pul ödənişi ənənəvi üsulla yerinə yetirilirsə xidmətin avanslaşdırılması, ya da transaksiya (müqavilə) faktı üzrə ödənilir.

Sənədin elektron göndərişi getdikcə daha geniş tətbiq edilir. Məsələn; Rusiya Ümumi Elmi-Texniki Kitabxanasının məlumatına görə 2003-cü ildə KAA üzrə daxil olan sorğuların 10%-i abonentlərin xahişi ilə sənədlərin elektron göndərişi yolu ilə ödənilmişdir. Bu kitabxananın təcrübələri göstərir ki, uzaq istifadəçi (abonent) üçün sənədin elektron göndərişi xidmət üçün daha perspektiv olmasına baxmayaraq, bu üsulun sonrakı inkişafı abonentin texnoloji imkanlarından asılıdır. Bununla yanaşı elektron resursların sahibləri az hallarda (8%) elektron sənədlərin KAA məqsədilə istifadəsinə maraq göstərirlər.

Qeyd etməliyik ki, kitabxanalarda elektron sənədlərin komplektləşdirilməsi, emalı, mühafizəsi və həmin sənədlərlə xidmət işi kitabxanaşünaslıqda hələlik az öyrənilmiş problemdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Армс В. Электронные библиотеки. Перв. с англ.-М.,2001.-257 с.
2. Шрайберг Я.Л., Земсков А.И. Электронные библиотеки.-М., 2003.-358 с.
3. Хələfov А., Мəтмədov Ə. *Kitabxana dünyasına açılan pəncərə*// *Respublika qəz.*, 2004-cü il, 27-28 yanvar.
4. Кармачеников О.В., Стелленкий В.И. *Электронная доставка документов: проблемы решения (на примере УНСХБ)* // *Труды 9-й междунаrodn. Крымской Конф. «Крым-2002»*// *Науч. и техн. б-ки*, 2003.-№4.-с.78-86
5. Крилова О.В. *Развитие системы доставки документов России*// *Науч. и техн. б-ки*,2003.-№4.-с.87-91
6. Смирнова Е.М., Ступникова Л.А. *От библиотечного обслуживания к информационному сервису*// *Науч. и техн. б-ки*, 2004.-№10.-с.100-106.

Али Рустамов
Нурия Мустафаева

ОРГАНИЗАЦИЯ ОБСЛУЖИВАНИЯ ЭЛЕКТРОННЫМИ ДОКУМЕНТАМИ В БИБЛИОТЕКАХ

РЕЗЮМЕ

В статье излагаются методы и процессы библиотечного обслуживания локальными и сетевыми электронными документами. В сравнительном плане описывается технология обслуживания традиционными и электронными документами. Особое внимания уделяется деятельности библиотеки Конгресса в данной области.